

УДК 631.11:330.3-043.86(091)

РОГОЖА Михайло,

доктор історичних наук, доцент,
головний науковий співробітник сектору
архівознавства та документознавства
Національної наукової сільськогосподарської
бібліотеки НААН (м. Київ, Україна)

rohozhamm@ukr.netORCID: <https://orcid.org-0000-0002-0384-9064>

Researcher ID is Z-3069-2019

<https://publons.com/researcher/3131301/michail-rohozha/>

ГЕНЕЗИС ПОГЛЯДІВ ОЧІЛЬНИКІВ ЗАКОНОДАВЧИХ І ВИКОНАВЧИХ ОРГАНІВ ЩОДО ЗЕМЕЛЬНОГО ПИТАННЯ ПЕРІОДУ НАЦІОНАЛЬНО- ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАНЬ 1917–1921 рр.

У статті розглянуто генезис поглядів законодавчих і виконавчих органів: Української Центральної Ради та її Генерального секретаріату, Української Держави та Ради міністрів, Директорії Української Народної Республіки та Ради народних міністрів періоду національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. на питання власності (володіння) землею на законних підставах (розроблення законодавчих документів). Розвиток уявлень про володіння землею істотною мірою визначався системою політичних поглядів очільників законодавчих державних утворень і підзвітних їм структур виконавчої влади. Варто наголосити, що у двох із них (УЦР і ГС, Директорії УНР і Ради народних міністрів) переважали погляди соціалістичного спрямування. Важливим зовнішнім чинником у генезисі поглядів на земельне питання, зокрема, залишався нерозривний зв'язок із загальнополітичним ставленням до українського питання. Стосувалося це як Тимчасового уряду Росії, так і Ради народних комісарів радянської Росії. Істотними чинниками впливу на внутрішню обстановку варто вважати як перебування на українських територіях експедиційного корпусу німецьких військ, так і розв'язану радянсько-українську війну.

Генеральний секретаріат розробив Тимчасовий земельний закон, який мав юридичну правоздатність до затвердження його законно обраним парламентом – Установчими зборами. За Української Держави гетьман Павло Скоропадський «Грамотою до українського народу» скасував усі правочини щодо землі, виконані Генеральним секретаріатом. Найбільш повно та послідовно вирішення земельного

питання почалося (з урахуванням попереднього досвіду Українсько Центральної Ради) за Директорії. Найбільший внесок у підготовку «Закону про землю в Українській Народній Республіці» зробили соціалісти-революціонери. Зокрема, один з очільників УПСР – Микита Шаповал, який очолив Міністерство земельних справ.

Ключові слова: українське державотворення, форми української державності, генезис, земля, земельне питання, політичні партії, Закон про землю, реалізація.

GENESIS OF VIEWS OF LEGISLATIVE AND EXECUTIVE BODIES ON THE LAND ISSUE IN THE PERIOD OF THE NATIONAL LIBERTY STRUGGLE OF 1917-1921

The article examines the genesis of the views of legislative and executive bodies: The Ukrainian Central Rada and its General Secretariat, the Ukrainian State and the Council of Ministers, the Directorate of the Ukrainian People's Republic and the Council of People's Ministers of the period of national liberation struggle of 1917-1921 on the issue of land ownership (possession) on legal grounds (development of legislative documents). The development of ideas about land ownership was largely determined by the system of political views of the leaders of legislative state entities and the executive branch structures accountable to them. It is worth emphasizing that two of them (the UCR and the GS, the UPR Directorate and the Council of People's Ministers) were dominated by socialist views. An important external factor in the genesis of views on the land issue, in particular, is inextricably linked to the general political attitude to the Ukrainian question. This concerned both the Provisional Government of Russia and the Council of People's Commissars of Soviet Russia. The presence of the German Expeditionary Corps on Ukrainian territory and the outbreak of the Soviet-Ukrainian war should be considered significant factors of influence on the internal situation.

The General Secretariat drafted the Provisional Land Law, which had legal capacity until it was approved by the duly elected parliament, the Constituent Assembly. Under the Ukrainian State Duma, Hetman Pavlo Skoropadskyi canceled all land transactions performed by the General Secretariat in his «Letter to the Ukrainian People». The most complete and consistent resolution of the land issue began (taking into account the previous experience of the Ukrainian Central Rada) under the Directory. The greatest contribution to the preparation of the Law on Land in the Ukrainian People's Republic was made by the Socialist Revolutionaries. In particular, one of the leaders of the UPSR, Mykyta Shapoval, headed the Ministry of Land Affairs.

Keywords: Ukrainian state-building, forms of Ukrainian statehood, genesis, land, land issue, political parties, Land Law, implementation.

Постановка проблеми. Для України, котра упродовж тривалого часу залишалася аграрною за своєю сутністю, питання володіння землею ніколи не втрачало актуальності. Земля, володіння нею, право її обробляти були та залишаються для українців джерелом життєзабезпечення, отже, їхнього майбутнього існування.

Національно-визвольні змагання 1917-1921 рр. відчутно загострили ставлення до земельного питання, перевели його з площини чисто матеріальної у площину національну, соціальну, зрештою політичну. Усвідомлення почуття господаря на своїх українських землях виокремилося та посилювалося в соціальному аспекті. Політичні партії, які виникли, формували своє фокусування на певні суспільні групи, зокрема, і чи найбільше – пробуджували свідомість українського селянства – найбільшої соціальної верстви України. Вони постали перед політичною необхідністю зазначити у своїх програмних документах, що земельне питання потребує розв'язання в триєдиному аспекті: 1) земля має належати тим, хто її обробляє; 2) розподіл її між селянами має відбутися на справедливій основі; 3) земля має бути передана «в селянські руки» безоплатно. Питання кількості землі (її площа на одну сім'ю чи на одну особу сім'ї) мали бути обговорені «знизу до верху» та затверджені законодавчо.

Питання володіння землею, відповідно до цього, найперше, – творення земельного законодавства як обов'язкової передумови його вирішення; за часів національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. пройшло три періоди відповідно до суспільно-політичних формацій новітньої української державності. Це період земельного законодавства Української Народної Республіки, далі – Української Держави Павла Скоропадського та, нарешті, Директорії Української Народної Республіки. На думку автора, саме за Доби Директорії УНР, попри певною мірою відмінні уявлення в цілому політичних партій та погляди їх очільників у складі

Директорії (її виконавчому органіві – Ради Народних Міністрів), щодо землі, найбільш зважено та послідовно підійшли до створення та затвердження Земельного закону (08.01.1918).

Зважаючи на нинішній етап розвитку уявлень про земельне законодавство в Україні та необхідність подальшого успішного розв'язання виникаючих проблем, використання історичного досвіду, що сформувався у законодавчому полі Доби Директорії, становить не тільки історико-науковий, але й практичний інтерес. Останнє становить ту частину загальної проблеми земельного законодавства України, котру потрібно розглянути у статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На нашу думку, останнім часом в Україні спостерігається посилення дослідницького інтересу до питання використання землі через зміни у земельному законодавстві. Вони обумовлені соціальними запитами суспільства та усвідомленням землі як основного джерела добробуту, а також владними рішеннями, котрі визначаються Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо умов обігу земель сільськогосподарського призначення» (м. Київ, 31 березня 2020 року № 552-IX).

Водночас, дослідження питання земельного законодавства України в його історичній ретроспективі дозволяє зрозуміти не тільки актуальність ідеї та думки про ринок землі, а й забезпечує розуміння часово-просторового континууму як безпосереднього чинника розвитку суспільно-політичної думки початку ХХ ст. Її розвиток стосовно земельного питання, на думку автора, найбільш виразно та актуально, зважаючи на тогочасну суспільно політичну ситуацію, знайшов своє виявлення у програмах українських політичних партій періоду 1917-1921 рр.

Зокрема, за Доби Директорії Української Народної Республіки українське селянство мало змогу не тільки ознайомитися із пропонуваним модусом вирішення земельного питання, а й розуміло, що оприлюднення Земельного закону піднімало

його на державний рівень та вказувало шлях вирішення (реалізації) через відповідні структури губернських, повітових і волосних земельних комітетів.

Аналіз останніх публікацій дослідників з питань земельного законодавства Доби Директорії переконливо засвідчив наявність сталого дослідницького інтересу. Публікації можна (умовно!) поділити на групи: колективні монографії та монографії окремих авторів; дисертаційні дослідження та окремі публікації у повторюваних виданнях. Варто вказати низку колективних монографій: В. В. Верстюк (керівник колективної монографії, 2006), В. В. Масненко (2019), О. Кудлай (2011), С. В. Корновенко (2020) та ін. Крім того, оприлюднено авторські монографії, зокрема: В. З. Ухач (2008). Окремі публікації у повторюваних виданнях: І. М. Верхоляк (1993), В. С. Лозовий (1997), О. О. Бойко (2001), І. Л. Гошуляк (2004), О. М. Мироненко (2005), О. В. Компанієць (2020), Н. М. Жуканич, В. В. Міщанин (2021), З. В. Священко (2023).

Метою статті є розгляд поглядів членів політичних партій, котрі питання забезпечення українського селянства землею на твердій законодавчій основі ставили одним з першорядних, поряд з особистою свободою та громадянськими правами. **Дослідницьке завдання** неминуче сприйнято продовженням мети статті та полягає у проведенні аналізу змісту пропонованих суспільству поглядів щодо земельного питання, наявність декларованих у них принципів і механізмів забезпечення землею, аж до отримання відповідного офіційного документа на володіння нею.

Виклад основного матеріалу. Потрібно відразу зауважити, що проблеми відносин селянства і влади (другого складника – як соціально-політичного інституту, покликаного законодавчо й організаційно вирішувати земельні питання) бачаться багатомірними та неоднозначними у їхньому сприйнятті, осмисленні та публічному трактуванні.

Огляд в історичній ретроспективі специфічного соціокультурного тандему – селянство і земельне питання – аргіогі змушує повернутись до події 1861 р., коли «революцією згори» селянство було звільнено від кріпосної залежності. Але, «одержавши особисту волю», [селянство] тут же потрапило «в економічну залежність від свого колишнього поміщика» [1, с. 128]. Цілком зрозуміло, що оголосивши селянство вільним фізично, царизм не змінив своєї внутрішньої політики щодо (*держать и не пущать*), тому не зайнявся принципово вирішенням земельного питання, тобто матеріальним забезпеченням (землею) його волі.

Зауважимо, що влада на ділі створювала всілякі перешкоди. Так, Валуєвський циркуляр (1863) як чинник гальмування духовного розкріпачення, заборонив друк українською релігійних, навчальних й освітніх книг [2, с. 429]. Посилив його й Емський указ (1876), котрий передбачав остаточне знищення української мови та культури [3, с. 37]. Зрозуміло, що зазначені документи не лише адміністративно загальмували ймовірність духовного розкріпачення селянства, що не менш важливо від юридичного, а й спрямовувалися на асиміляцію українського народу.

Водночас, позбавили можливості ідейно близький до селянства прошарок української інтелігенції, різними формами та засобами впливати на просвітницько-духовний розвиток українського селянства. Найперше йдеться про діяльність письменників, поетів, етнографів, істориків, для яких просвітництво в середовищі простого народу було важливим елементом пробудження його самосвідомості в умовах самодержавній імперії.

Однак у подальшому один з перших рушіїв пробудження свідомості у різних, часто завуальованих формах впливу на соціум, знаходився у просторі, близькому й зрозумілому як інтелігенції, так і селянству, – мистецькому. На нашу думку, він існував у перших офіційно дозволених царською владою мистецьких об'єднаннях, зокрема, аматорських театральних трупах і колективах. Яскравий приклад тому –

поява у репертуарах названих колективів драми «Назар Стодоля» Тараса Шевченка, в основі якої – конфлікт соціального характеру [4, с. 411-414].

Повернення на початку 50-х рр XIX ст. із заслання членів Кирило-Мефодіївського товариства істотно пожвавило громадське життя в Україні. Пізніше у великих містах почали виникати напівлегальні об'єднання української інтелігенції – «Громади». У їхньому складі групувалися викладачі, студенти, діячі культури, науковці. Формально вони займалися культурно-просвітницькою роботою. З плином часу в Києві, поряд зі «старою» Громадою виникла, попри офіційні укази та циркуляри, «молода» Громада. Як показав розвиток громадської думки, істотна частина громадівців сповідувала демократичні погляди, що з часом дозволило частині молодшого покоління її членів перейти до політичної діяльності [5, с. 210-211].

Посилення соціальної активності, у т. ч., й за участі громадівців, зумовило виникнення «Братства тарасівців», як одного із паростків спротиву колонізаторській, у т. ч. й русифікаторській політиці царизму. Коротко про цей паросток спротиву: влітку 1891 р. Іван Липа на могилі Тараса Шевченка, спільно з Михайлом Базькевичем, Миколою Байздренком і Віталієм Боровиком, домовилися і створили таємну організацію «свідомих молодих українців» «Братство тарасівців», символічно освячене духом Кобзара [6, с. 4].

Варто наголосити, що «Братство тарасівців», як суспільно-активний поступ молодого покоління, діяло до 1898 р. Саме воно стало організаційною основою створеної 1900 р. Революційної української партії (РУП) [7, с. 11-20]. Це був прорив ідейно молодого незаангажованого покоління, вливання «свіжої крові» до цілісної ідеї українського націотворення. Революційну українську партію в Харкові створили всього-на-всього четверо: Дмитро Антонович, Боніфатій Камінський, Левко Мацієвич і Михайло Русов.

Водночас у суспільному житті Російської імперії, у т. ч. й на українських землях, істотно наростали настрої протесту, особливо порівняно із ситуацією у європейських державах. На протидію такому стану соціуму 17 жовтня 1905 р. Миколою II Романовим було видано царстський Маніфест [8, с. 492-494]. Мета цього рішення наступна – притишити, навіть зупинити хвилю зростаючого революційного руху, заспокоїти атмосферу страйків, масовості мітингів, пропаганду соціалістичних ідей, протестів інтелігенції та студентів, у цілому – запобігти радикалізації суспільного невдоволення.

Утім, варто підкреслити, що оприлюднення Маніфесту 17 жовтня 1905 р. мало й позитивні наслідки – дозволило, серед інших громадянських свобод і гарантій, легалізувати діяльність певної частини політичних партій. За наявними даними, в цей період організаційно заявили про себе низка політичних організацій і партій: Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП), 1905, її очільники – Володимир Винниченко, Микола Порш, Йосип Гермайзе, Володимир Чехівський, Анатолій Пісоцький; Українська демократично-радикальна партія (УДРП) 1905; Українська радикальна партія (УРП), 1906 р., серед її очільників: Борис Грінченко, Сергій Єфремов, Микола Левицький, Федір Матушевський; УПСР (Українська партія соціалістів-революціонерів), її гуртки виникли впродовж 1903-1904 рр., організаційно партія оформилася лише станом на квітень 1917 р. Серед її організаційного ядра – Микола Ковалевський, Павло Христюк, Володимир Залізняк, Микита Шаповал, Володимир Голубович, Микола Шраг [9]. Українська соціал-демократична «Спілка» (УСДС) постала як результат розколу РУП у 1904 р., організаційно оформилася у 1905 р. [10, с. 752-753].

З часом організаційно оформилося ТУП (1908) як альтернативна відповідь на реакційні дії царської влади. «Товариство українських поступовців – нелегальна міжпартійна громадсько-політична організація ліберально-демократ. характеру, яка

протягом 1908-17 стояла на чолі укр. громадсько-політ. життя. Наступ реакції після поразки революції 1905-1907 зробив неможливим діяльність укр. політ. партій. 1908 Українську радикально-демократичну партію (УРДП), яка фактично припинила своє існування як політична партія, було вирішено перетворити на безпарт. орг-цію на зразок тої, що існувала 1897-1904 (Загальна українська безпартійна демократична організація)» [11, с. 112].

Як показав подальший розвиток українського соціуму впродовж 1908-1914 рр., створені раніше політичні організації та партії, подолавши різного роду утиски, переслідування та заслання їх активних членів – набули у майбутньому статусу активних чинників Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. Попри те, що: «З початком світової війни царський уряд заборонив діяльність будь-яких українських організацій» [12], розвиток життя в соціумі не переривався.

Загалом, за особистими підрахунками автора з використанням матеріалів ЦДАВОУ, ЦДІАК, періодичних видань, інших друкованих матеріалів та джерел, зокрема, спогадів (щоденників) Євгена Чикаленка (1861-1929), Костя Левицького (1858-1941), а також наявних програм окремих партій станом на початок Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр. зафіксовано діяльність 31 політичної організації та партії на теренах України [13].

Суспільно-політичні події в середовищі російського суспільства (зречення Миколи II престолу) та особливості поглядів очільників новоствореного органу управління Росією – Тимчасового уряду – мали істотний вплив на розвиток революції в Україні. Вони за сумою різних чинників істотно пожвавили розвиток поступального процесу державотворення. В результаті міжпартійних консультацій, компромісів і домовленостей виникло міжпартійне об'єднання – Українська

Центральна Рада (УЦР) (04.(17).03.1917) [14]. Фактично це, з проголошенням III Універсалу, означало відновлення тяглості української державності.

Для реалізації своєї політики та здійснення управлінської діяльності в центрі та на місцях було створено Генеральний секретаріат як виконавчий орган Української Центральної Ради з відповідними підрозділами на місцях. Голова секретаріату – Володимир Винниченко (член УСДРП), водночас – генеральний секретар внутрішніх справ [15]. У першому складі Генерального секретаріату – 9 осіб. Обов'язки генерального секретаря земельних справ виконував Борис Мартос (член УПСР) [16]. Прикметно, що «...Генеральний секретаріат України – виконавчий орган, затверджений Тимчасовим урядом Російської республіки» [17, с. 318]. Про це повідомлено у зверненні Генерального секретаріату до губернських і повітових комісарів 20.09.1917 р. Тобто, губернські та повітові комісари – посадові особи, які проводили в життя рішення УЦР та її виконавчого органу – Генерального секретаріату.

Питання наділення селян землею для аграрної України (селяни складали 80-85% від загальної кількості населення) стало одним із наріжних. Його вирішення доручили згаданому вище Генеральному секретаріатові, котрий розробив проєкт Статуту автономії України (після переговорів з представниками Росії), включивши до нього й земельне питання. Підготовлений проєкт Генеральний секретаріат змушений був подати до Тимчасового уряду (примат ідеї федералізму). Тимчасовий уряд категорично відмовився затвердити пропоноване, виставляючи різні вимоги.

Наступний важливий чинник впливу на земельне питання в Україні виник у зв'язку із подіями жовтневого перевороту 25.10.(07).11.1917 р., котрий був організований і здійснений РСДРП(б) [18]. Він принципово змінив хід історії на територіях колишньої Російської імперії, найбільше вплинув на перебіг політичних процесів на її теренах. У відповідь УЦР 20(07).11.1917 р. видала та оприлюднила

III Універсал. Головні його питання: проголошення Української Народної Республіки (при збереженні федеративних зв'язків з Російською Республікою); вся влада переходила до Української Центральної Ради та її виконавчого органу – Генерального секретаріату. Серед іншого III Універсал скасовував право власності на землю. Отже, щодо земельного питання (володіння землею) УЦР, консолідуючи зусилля суспільства в розбудові державності та з урахуванням положень програм основних політичних партій, цілком обгрунтовано повідомила український народ про скасування приватної власності на землю, передачу всіх маєтків казенних, удільних, монастирських, кабінетних, церковних і великих приватновласницьких крайовим самоврядуванням, самоврядним громадам або іншим формам місцевого самоврядування (фактично – в руки тих, хто її обробляє).

Зрозуміло, що такого роду проголошене рішення не викликало підтримки УЦР від інших, крім селян, соціальних груп. Їхнє незадоволення вилилося у специфічну форму внутрішнього українського перевороту – безкровну (29 квітня 1918 р.) [19]. Постала інша форма української державності – Українська Держава, що її очолив Павло Скоропадський (1873-1945), який посів її найвищу посаду – гетьмана [20].

У Грамоті до всього українськоого народу (29 квітня 1918 р.), як основоположному документі, що мав визначити основні напрями державного будівництва щодо земельного питання було зазначено наступне: «Права приватної власності – як фундаменту культури і цивілізації, відбудовуються в повній мірі, і всі розпорядження бувшого Українського уряду, а рівно тимчасового уряду російського, відміняються і касуються. Відбувається повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажу землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів» [21].

Антигетьманське повстання, його перебіг не становлять мети дослідження, але варто наголосити, що 14 грудня 1918 р. Павло Скоропадський зрікся влади. Неупереджений погляд дозволяє стверджувати, що гетьман не був недоброзичливцем чи, більше того, ворогом українства. Очевидно, впродовж квітня-листопада 1918 р. в силу об'єктивних і суб'єктивних чинників йому довелося зробити низку непопулярних дій і рішень, котрі прийшли у протиріччя із загальною ідеєю відновлення української державності та втраченими сподіваннями українців за Гетьманату.

Його змінила інша форма української державності – Директорія [22]. Обрання її членів відбулося таємно 13 листопада, як тимчасового революційного органу для підготовки антигетьманського повстання, що підкреслює приховану підготовку політичних і військових сил до нього. Для безпосереднього керівництва повстанням було створено президію Українського національного союзу.

У силу різних причин військові сили (корпус Євгена Коновальця) Директорії увійшли до Києва 14 грудня 1918 р. Цей факт означав відновлення української державності: Української Народної Республіки. Вищим органом УНР (тимчасовим) стала Директорія. Її склад: Володимир Винниченко (голова), Симон Петлюра й Андрій Макаренко від Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Федір Швець від Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) та Опанас Андрієвський від Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ) [23, с. 393-394]. Склад Директорії дає підстави вести мову про соціалістичний напрям державного будівництва, як і її виконавчих структур.

Наступним кроком стало формування органу виконавчої влади – уряду. Він дістав назву Рада народних міністрів, створена 26 грудня 1918 р. (в контексті вимог Трудового Конгресу, який визначив її статус). Очолив уряд Володимир Чехівський, член УСДРП [24, с. 537], один з українських інтелектуалів. Водночас – людина трагічної долі, в'язень, розстріляний 1937 р. (Сандормох, Соловки).

До складу уряду ввійшли 19 осіб, у т. ч. державний секретар і державний контролер. Решту членів уряду: 6 соціал-демократів, 4 соціалісти-революціонери, 4 соціал-самостійники, 3 соціал-федералісти, 1 єврейський соціал-демократ, 1 безпартійний. Міністром земельних справ призначено Микиту Шаповала (1882-1932) [25]. Займав згадану вище посаду 14.12.1918–13.02.1919. Зважаючи на ситуацію щодо періодичної зміни урядів Доби Директорії, є підстави відзначити його особистий внесок у вирішення земельного питання принципово: підготовку змісту й офіційне затвердження Земельного закону. Цілком очевидно, що виконавча влада розуміла критичну необхідність прийняття земельного законодавства, у противному разі вона втратила б управлінську здатність, як це трапилося за часу Генерального секретаріату. Міністру земельних справ вдалося, на нашу думку, консолідувати погляди повноважних представників владних партій вже 08.01.1919 р., коли Земельний закон був затверджений [26]. Його положення проводити в життя на місця доручалося губернським і повітовим управам.

Але загальна суспільно-політична ситуація в Україні погіршувалася у зв'язку з війною радянської Росії за контроль над українськими землями. Зрештою боротьба закінчилася інтернуванням українських військ до Польщі та Румунії. В силу багатьох внутрішньо- та зовнішньополітичних чинників було отримано наступний результат: у 1921 р. територія Української Народної Республіки була розділена за результатами Ризького договору 1921 р. між Польщею з одного боку, та Радянською Росією й Українською СРР з іншого.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Використані наративні матеріали (у т. ч. й енциклопедичні) та документи архівів дали підстави стверджувати, що, перше, – процес українського державотворення тривав у вкрай складних внутрішніх та зовнішніх умовах. Очільники української державності, усвідомлюючи, що переважна більшість населення – селяни (80-85 % за різними джерелами), поряд з розбудовою державних інституцій та за їхньою допомогою, приступили до вирішення питання власності землі. Тим більше, що питання володіння землею перебувало серед пріоритетів українських політичних партій, окрім того, навколо нього, крім інших питань, вибудовувалася та велася партійна робота.

Зрештою, домінуючі пости у центральних законодавчих і виконавчих органах влади посіли представники Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). До них долучалися і представники Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), а також Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ). У їхніх програмах ішла мова про те, що: «...право приватної власності на землю касується назавжди, земля виключається з товарообміну», а також землі «...всіх маєтків казенних, удільних, монастирських, кабінетних, церковних і великих приватновласницьких передати крайовим самоврядуванням» [9, с. 94-99; с. 117-124; с. 162].

Окреслено основні чинники, котрі завадили реалізації планів і намірів (внутрішні та зовнішні). Проте варто наголосити на питанні непослідовності владних структур щодо переведення намірів реалізації земельних питань у площину практичного їх виконання. Останнє, на думку автора, істотно впливало на свідомість селян щодо їхніх очікувань.

Перспективним напрямом подальших розвідок можуть стати дослідження діяльнісних іпостасей, а також особистих доль політиків як очільників державних

управлінських структур, оскільки саме вони особисто реалізовували політичні рішення законодавчих органів, трансформуючи їх у нормативні акти. Оскільки українська еміграція характеризується двома хвилями, важливим бачиться розуміння співпраці їхніх представників. Адже, закономірно, – емігрували найбільш далекоглядні особистості, спроможні до системного аналізу та здатні бачити перспективи.

Список використаних джерел та літератури

1. Шевченко В. М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети. *Український селянин*. Черкаси, 2001. Вип. 3. С. 127-131.
2. Климчук М. М. Валуєвський циркуляр. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003. Т. 1: А-В. 2003. 688 с.: іл.*
3. Сарбей В. Г. Емський указ. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Т. 3: Е-Й. Київ: Наукова думка, 2005. 672 с.: іл.*
4. Назар Стодоля. Шевченківська енциклопедія. Київ: Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. Гол. ред. М. Г. Жулинський. У 6 т. 2013. Т. 4: М-Па. 2013. 826 с.: іл.
5. Шип Н. А. Громади. Друга половина 19 ст. – початок 20 ст. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 2: Г-Д. 2004 528 с.: іл.*
6. Лавров Ю. П. Братство тарасівців. *У кн.: Енциклопедія сучасної України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2004. Т. 3: Біо –Бя. 2004. 695 с.: іл.*
7. Наумов С. Питання української державності в діяльності Революційної партії (РУП). *Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Т. 3. Харків, 1994.*
8. Усенко П. Г. Маніфест 17 жовтня 1905. «Найвищий маніфест». *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка. 2009. Т. 6: Ла-Мі. 2009. 784 с.: іл.*
9. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтинг, Фенікс. 1993. 336 с.

10. Лисенко О. В. Спілка соціал-демократична. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2012. Т. 9: Прил– С: 2012. 944 с.: іл.*
11. Бойко О. Д. Товариство українських поступовців. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2013: Т. 10: Т-Я. 2013. 784 с.: іл.*
12. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.
13. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтинг, Фенікс. 1993. 336 с.
14. Верстюк В. Ф. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ: Заповіт, 1997. 344 с.
15. Ясь О.В. Винниченко Володимир. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2003: Т. 1: А-В. 2003. 688 с.: іл.*
16. Осташко Т. С. Мартос Борис Миколайович. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2009: Т. 6. Ла-Мі. 2009. 784 с.: іл.*
17. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Том 1. 9 березня – 9 грудня 1917 р. Київ: Наукова думка, 1996. 588 с.
18. Кульчицький С. В. Російська революція 1917 року: новий погляд. Наш час, 2008. 78 с.
19. Буравченков А. О. Гетьманський переворот. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2002: Т. 2: Г-Д. 2002. 528 с.: іл.*
20. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX ст. Програмові і довідкові матеріали. Упоряд. В. Ф. Шевченко та ін. Київ: Консалтинг, Фенікс. 1993. 336 с.
21. Павло Скоропадський. Спогади (кінець 1917 – грудень 1918). Київ – Філадельфія, 1995. 493 с.
22. Державний вісник. 1918. 16 травня. № 1. Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі конституції України. Київ: Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.
23. Щусь О. Й. Директорія. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2002: Т. 2: Г-Д. 2002. 528 с.: іл.*

24. Гриценко А. П. Чехівський Володимир Мусійович. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2013: Т. 10: Т-Я. 2013. 784 с.: іл.*

25. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф 3563. Оп. 1. Спр. 58. Микита Юхимович Шаповал.

26. Мироненко О. М. Земельне законодавство Української Народної Республіки 1918-1920 рр. *У кн.: Енциклопедія історії України в 10 т. Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. Київ: Наукова думка, 2005. Т. 5: Е-Й. 2005. 672 с.: іл.*

References

1. Shevchenko, V. M. (2001). Reforma 1861 roku: nezavershenist chy dosiahnennia mety [Reform of 1861: incompleteness or achievement of the goal]. *Ukrainskyi selianyn – A Ukrainian villager*. Cherkasy, issue 3, pp. 127-131 [In Ukrainian].

2. Klymchuk, M. M. (2003). Valuievskyi tsyrkuliar [The Valuev Circular]. *U kn.: Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 1 [In Ukrainian].*

3. Sarbei, V. H. (2005). Emskyi ukaz [The Ems Decree]. *U kn.: Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 3 [In Ukrainian].*

4. Zhulynskyi, M. H. (Ed.). (2013). Nazar Stodolia. Shevchenkivska entsyklopediia [Nazar Stodolya. Shevchenko's encyclopedia]. Kyiv, vol. 4 [In Ukrainian].

5. Shyp, N. A. (2004). Hromady. Druha polovyna 19 st. – pochatok 20 st. [Communities. Second half of the 19th century – early 20th century]. *U kn.: Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 2 [In Ukrainian].*

6. Lavrov, Yu. P. (2004). Bratstvo tarasivtsiv [Brotherhood of Tarasovites]. *U kn.: Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 3 [In Ukrainian].*

7. Naumov, S. (1994). Pytannia ukraïnskoï derzhavnosti v diïalnosti Revoliutsiinoï partii (RUP) [The Issue of Ukrainian Statehood in the Activities of the Revolutionary Party (RUP)]. *Zbirnyk Kharkivskoho istoryko-filolohichnoho tovarystva. Nova seriia – Collection of the Kharkiv Historical and Philological Society. Vol. 3. Kharkiv [In Ukrainian].*

8. Usenko, P. H. (2009). Manifest 17 zhovtnia 1905. «Naivvyshchy manifest» [Manifesto of October 17, 1905. «The supreme manifesto»]. *U kn.: Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the*

History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 6 [In Ukrainian].

9. Shevchenko, V. F. (Ed.). (1993). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pochatku XX st. Prohamovi i dovidkovi materialy* [Ukrainian Political Parties of the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries: Programs and Reference Materials]. Kyiv [In Ukrainian].

10. Lysenko, O. V. (2012). *Spilka sotsial-demokratychna* [Social Democratic Union]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t.* Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 9 [In Ukrainian].

11. Boiko, O. D. (2013). *Tovarystvo ukrainskykh postupovtsiv* [Society of Ukrainian Progressives]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t.* Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 10 [In Ukrainian].

12. (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. Tom 1. 9 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials. In two volumes. Volume 1. March 9 – December 9, 1917]. Kyiv [In Ukrainian].

13. Shevchenko, V. F. (Ed.). (1993). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pochatku XX st. Prohamovi i dovidkovi materialy* [Ukrainian Political Parties of the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries: Programs and Reference Materials]. Kyiv [In Ukrainian].

14. Verstiuk, V. F. (1997). *Ukrainska Tsentralna Rada: Navchalnyi posibnyk* [Ukrainian Central Rada: Study guide]. Kyiv [In Ukrainian].

15. Ias, O. V. (2003). *Vynnychenko Volodymyr* [Vladimir Vinichenko]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t.* Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 1 [In Ukrainian].

16. Ostashko, T. S. (2009). *Martos Borys Mykolaiovych* [Martos Boris Mykolayovych]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t.* Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in. [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 6 [In Ukrainian].

17. (1996). *Ukrainska Tsentralna Rada. Dokumenty i materialy. U dvokh tomakh. Tom 1. 9 bereznia – 9 hrudnia 1917 r.* [Ukrainian Central Rada. Documents and materials. In two volumes. Volume 1. March 9 – December 9, 1917.]. Kyiv [In Ukrainian].

18. Kulchytskyi, S. V. (2008). *Rosiiska revoliutsiia 1917 roku: novyi pohliad* [The Russian Revolution of 1917: A New Look]. *Nash chas* – Our time [In Ukrainian].

19. Buravchenkov, A. O. (2002). *Hetmanskyi perevorot* [The Hetman's coup]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t.* Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.

[In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 2 [In Ukrainian].

20. Shevchenko, V. F. (Ed.). (1993). *Ukrainski politychni partii kintsia XIX – pochatku XX st. Prohamovi i dovidkovi materialy* [Ukrainian Political Parties of the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries: Programs and Reference Materials]. Kyiv [In Ukrainian].

21. (1995). Pavlo Skoropadskyi. *Spohady (kinets 1917 – hruden 1918)* [Pavlo Skoropadsky. Memoirs (late 1917 – December 1918)]. Kyiv – Filadelfiia [In Ukrainian].

22. (1992). *Derzhavnyi visnyk. 1918. 16 travnia. № 1. Konstytutsiini akty Ukrainy. 1917-1920. Nevidomi konstytutsii Ukrainy* [State Gazetteer. 1918. May 16. № 1. Constitutional Acts of Ukraine. 1917-1920. Unknown constitutions of Ukraine]. Kyiv [In Ukrainian].

23. Shchus, O. Y. (2002). *Dyrektoriia* [Directory]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.* [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 2 [In Ukrainian].

24. Hrytsenko, A. P. (2013). *Chekhivskyi Volodymyr Musiiiovych* [Chekhovsky Vladimir Musiyevich]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.* [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 10 [In Ukrainian].

25. The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine. Fund 3563, Inventory 1, Unit 58. Mykyta Yukhymovych Shapoval.

26. Myronenko, O. M. (2005). *Zemelne zakonodavstvo Ukrainskoi Narodnoi Respubliky 1918-1920 rr.* [Land legislation of the Ukrainian People's Republic in 1918-1920.]. U kn.: *Entsyklopediia istorii Ukrainy v 10 t. Redkol.: V. A. Smolii (holova) ta in.* [In the book: Encyclopedia of the History of Ukraine in 10 vols. Editors: V. A. Smolii (chairman) and others.]. Kyiv, vol. 5 [In Ukrainian].

Рецензенти:

С. С. Падалка, д. і. н., проф.;

Т. О. Шаравара, д. і. н., проф.

Надійшла до редакції: 20.05.2024 р.